

Layihənin istiqaməti:

"İctimai və dövlət maraqlarının müdafiəsi"

Yazı Azərbaycan xalqının milli mənlik şüurunun oyanmasında xüsusi rol oynamış görkəmli ictimai xadim, yazıçı, tərcüməçi, tənqidçi, publisist, həkim, rəssam, mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin anadan olmasının 153 illiyinə həsr edilir.

Türkçülük hərəkatı ideoloqlarından biri, xalqımızın milli mənlik şüurunun oyanışında və inkişafında, onun ictimai, siyasi, elmi-pedaqoji, ədəbi və mədəni həyatında, eləcə də Azərbaycanda demokratik cəmiyyət quruculuğunda mühüm rol oynamış görkəmli ictimai xadimlərdən biri də Əli bəy Hüseynzadədir.

Təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk və islam dünyasının böyük mütəfəkkirlərindən sayılan Hüseynzadə keçmiş sovet dövründə layiq olduğu qiymətini almıyan, zəngin fəaliyyəti və yaradıcılığı üzərindən sükutla keçərək, unudulmuş cəhd göstərən ictimai-siyasi xadimlərdəndir. İctimai fikir tariximizdə böyük hadisə kimi qiymətləndirilən böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin portretini bir məqalə ilə qələmə almaq qeyri-mümkün olduğuna görə, arxiv sənəd və materialları, kütləvi nəşrlər və digər mənbələr əsasında yazılmış bu məqalədə onun ictimai-siyasi portretinin yalnız bəzi cizgilərinin təsvir edilməsinə cəhd edilmişdir.

ƏDƏBİ VƏ ELMİ İRSİNİN MİLLİ MƏNAFƏ BAXIMINDAN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DOĞRU ATILMIŞ YENİ BİR ADDIM

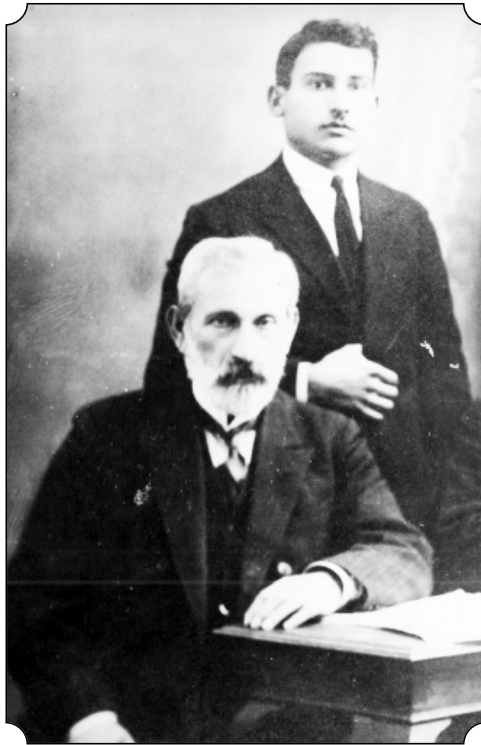
Keçmiş sovet tarixşünaslığında Əli bəy Hüseynzadənin həyat və fəaliyyətinə, onun yaradıcılığına birtərəfli yanaşılaraq, siyasi və ideoloji mübarizə mövqeyindən qiymət verilmiş, üzərinə qatı "panislamist" və "pantürkist" damğası vurularaq, əsərlərinin və elm irsinin öyrənilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Nəticədə Ə.b.Hüseynzadə kimi böyük mütəfəkkirin zəngin ictimai-siyasi, ədəbi və elmi irsi milli mənəfə baxımından əsaslı tədqiqata cəlb edilməmişdir. Yalnız sovet siyasi rejimi süquta uğradıqdan sonra Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı və mətbuatında adları yasaq edilmiş bir sıra görkəmli ictimai-siyasi xadimlərin, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Ə.b.Hüseynzadə, Ə.M. Topçubaşov və başqalarının zəngin irsi, həmçinin həmin dövrün qabaqcıl mətbu nəşrlərindən olan "Kaspi", "Həyat", "Füyuzat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "Təkamül", "Açıq söz" və digər mətbu nəşrlər tarixçilər, tədqiqatçılar və alimlər tərəfindən milli mənəfə baxımından yeni metodoloji prinsiplər əsasında öyrənilməyə başlandı. Ə.b.Hüseynzadənin ədəbi irsinin öyrənilməsinə filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Ofelya Bayramlı və Azər Turan tərəfindən hazırlanaraq 2007-ci ildə nəşr edilmiş "Əli bəy Hüseynzadənin Seçilmiş əsərləri" kitabı olduqca əhəmiyyətli idi.

Ə.b.Hüseynzadənin zəngin ictimai-siyasi, ədəbi və elmi irsinin əks etdirən tarixi mənbələr, həmin dövrün mətbuatı təsdiq edir ki, bu böyük mütəfəkkir, ictimai-siyasi xadim həyatı boyu mənsub olduğu ölkə və millət üçün çalışmışdır. "Report" Müstəqil İnformasiya Agentliyinin Türkiyə bürosunun 2016-cı il sentyabrın 20-də yaydığı məlumatla görə, Azərbaycanın görkəmli ədibi, filosof, ədəbi tənqidçi, rəssam, publisist, böyük maarifçi-pedaqog Əli bəy Hüseynzadənin yeganə varisi olan qızı 95 yaşlı Feyzavər Alparslan tərəfindən atasının əsərləri və şəxsi əşyalarından ibarət arxiv Azərbaycanla bağlıdır. Hüseynzadənin arxivinin bağışlanması Azərbaycanın Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nümayəndə heyətinin, Feyzavər Alparslanın, Azərbaycanın İstanbuldakı baş konsulluğunun nümayəndələrinin və notarius əməkdaş-

larının şahidliyi ilə rəsmiləşdirilmişdir. Ə.b.Hüseynzadənin Azərbaycana bağışlanmış arxivini İstanbuldan Azərbaycana gətirildikdən sonra Bakıda onun adına elmi mərkəzin açılmasını azərbaycanlı ideologiyasının banilərindən birinin zəngin ictimai, siyasi, ədəbi və elmi irsinin milli mənəfə baxımından öyrənilməsinə doğru atılmış yeni bir addım kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Ə.b.Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 2014-cü il yanvarın 21-də imzaladığı sərəncamda mütəfəkkir "Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının məfkurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan, müasir cəmiyyət quruculuğunda demokratik prinsiplərin ənənəvi dəyərlər zəminində bərqərar olunmasının vacibliyini irəli sürən və müstəqil milli dövlətçiliyin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlanmasında yaxından iştirak edən, eləcə də çoxşaxəli fəaliyyəti boyunca yaratdığı zəngin fəlsəfi-publisistik, ədəbi-elmi irsi sayəsində Azərbaycan maarifçiliyi tarixinə qiymətli töhfələr verən görkəmli ictimai xadim" kimi dəyərləndirilir.

ÇAR HAKİMİYYƏTİNİN SİYASƏTİNƏ QARŞI

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkatın meydana gəlməsində, milli mənlik şüurunun oyanmasında və onun yayılmasında mütərəqqi ziyalılarımız apardıqca rol oynamışdır. 1905-ci ilin fevralında Rusiyada baş vermiş inqilab imperiya ərazisində yaşayan digər məzlum

xalqlar kimi müsəlman-türk xalqlarının da milli tərəqqi uğrunda mübarizəsinin başlanğıcı hesab edilir. Fevral inqilabından sonra mütləqiyyət ictimai və siyasi təşkilatların yaradılması və mətbuat azadlığının verilməsi istiqamətində bəzi güzəştlərə getməyə məcbur oldu. 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda milli hərəkat meydana gəlməyə və siyasi partiyalar yaradılmağa başlandı. Bundan əlavə, mütərəqqi milli ziyalılarının və bəzi burjuaziya nümayəndələrinin birgə səyləri nəticəsində "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti", "Nəşri-Maarif", "Nicat", "Səadət" mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri də yaradıldı. Yaradılmış mədəni-maarif cəmiyyətləri əhali arasında savad, təhsil və mədəniyyət yayaraq, xalqın maariflənməsinə, mədəni-tərəqqi yolunda addımlanmasına nail olmağa çalışdılar. Həmin dövrdə milli oyanış əvvəlcə ana dili, milli ədəbiyyat və tarixin öyrənilməsi, milli məktəblərin açılması, mövcud məscid (prixod-məhəllə) məktəblərində fars dili əvəzinə türk dilinin tədris olunması, türk (Azərbaycan-R.S.) dilinin səsli metod

üzrə öyrədilməsi, mədrəsələrin proqramlarına müasir elmlərin daxil edilməsi; hökumət məktəblərində türk dilinin tədris olunmasının tələb edilməsi; milli ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, müsəlmanların hüquqlarının xristianlarla bərabərləşdirilməsi və s. kimi tələblərin irəli sürülməsi formasında meydana gəlmişdir. Keçmiş Rusiya İmperiyasında yaşayan türk-müsəlman xalqlarının milli oyanışında Həsən bəy Zərdəbinin "Əkinçi", kırımlı İsmayıl bəy Qasprinskiyin 1883-cü ildən nəşr etdiyi "Tərcümən", 1903-cü ildən Məmmədəğa Şaxtaxtinskiyin "Şərqi-Rus", 1905-1906-cı illərdə H.Z.Tağıyevin maddi yardımı, Ə.M.Topçubaşovun naşirliyi və qüdrətli qələm sahibləri Ə.b.Hüseynzadə, Ə.b.Ağayev redaktorluğu ilə nəşr olunan "Həyat", 1906-1907-ci illərdə Ə.b.Ağayev nəşr etdiyi "İrşad" qəzetlərinin və digər mətbu nəşrlərin xüsusi rolu və xidməti olmuşdur. Həmin dövrdə doğma ana dilində qəzet və jurnalların çap edilməsi, mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılması mütərəqqi ziyalılarla yanaşı H.Z.Tağıyevin şəxsi iştirakı və vəsaiti ilə yerinə yetirilirdi. Milli tərəqqi uğrunda hərəkatın yaranmasında, geniş kütlələrin milli azadlıq hərəkatına qoşulmasında və sonrakı mərhələdə isə müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaradılmasına doğru gedilən istiqlal yolunda "Həyat", "İrşad", "Kaspi", "Təkamül", "Tərəqqi", "Açıq söz" və başqa qəzetlərlə yanaşı, "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat" jurnallarının böyük rolu və xidmətləri dənizdir. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, çar hakimiyyəti özünün xüsusi siyasi niyyətlərini əldə rəhbər tutaraq "inorodes" adlandırıldığı "özge" xalqların, xüsusilə türk-müsəlman xalqlarının dünyəvi təhsil almasına imkan yaratmır, onların mədəni-maarif işlərinə cəlb olunmasını arzuolunmaz hesab edərək, bu yolda müxtəlif maneələr törədir. XX əsr Azərbaycan mətbuatını təmsil edən mütərəqqi ziyalılar - H.b.Zərdəbi, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, Ə.b.Ağaoğlu, Ə.b.Hüseynzadə, M.Şaxtaxtli, Ç. Məmmədquluzadə, Ə.b.Haqverdiyev, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, F.b.Köçərli, M.S.Ordubadı, Üzeyir və Ceyhun bəy Hacıbəyli və başqaları nəşr olunan qəzet və jurnallarda dərc etdiyi məqalə, felyeton və başqa əsərlərlə milli şüuru, heysiyyəti oyadı, xalqı durmadan təhsilə, maarifə, tərəqqi yoluna səsləyir, məktəb, mədəniyyətlə bağlı məsələləri ön cərgəyə çəkərək, müzakirə edirdilər. Ölkəmizdə ictimai hərəkatın inkişafında aparıcı rol oynayan ziyalılar zülmət və nadanlıqdan çıxış yolunu mədəni inkişafda, maarifçilikdə və demokratiyada görürdülər. Xalqımızın mədəni tərəqqi yoluna çıxması istiqamətində demək olar ki, heç bir iş görmək istəməyən çar hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycanda dünyəvi fənlərin tədris olunduğu məktəblər əvəzinə çoxlu mollaxanalar yaradılır, əhali arasında elm, təhsil əvəzinə xurafat təbliğ edilir və çarizmin dövlət quruluşuna təbəçilik aşılardı. Xalqımızın tərəqqi yoluna çıxması istiqamətində çarizm tərəfindən tədbirlər görülmədiyi bir vaxtda, Azərbaycanda mütərəqqi ziyalıların və tanınmış maarifpərvər milyonçu H.Z.Tağıyevin dəstəyi ilə yaradılmış "Nəşri-maarif" cəmiyyəti özünün nəzarət etdiyi Zabrat, Əmircan, Sabuncu və başqa kəndlərdə müsəlman əhalisi arasında savad yayan gecə kursları şəbəkəsini genişləndirirdi. Ə.Hüseynzadənin həyatında az araşdırılmış mərhələlərdən biri də onun "Səadət" məktəbində müəllim və müdir işlədiyi (1907-1910) dövrə bağlıdır. "Nəşri-maarif", "Nicat" və "Səadət" cəmiyyətlərinin əhalini dünyəvi təhsilə və mədəni-maarif işlərinə cəlb etməsi çar hakimiyyətini ciddi narahat edirdi.

A.TİXORJEVSKİNİN NƏ NARAHAAT ETMİŞDİ?

Çar mütləqiyyətinin narahatçılığı və çətinliyi Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin bir sıra fondlarında, o cümlədən "Qafqaz Tədris Dairəsi Poçeçitelinin Dəftərxanası" fondunda (f.311) saxlanılan arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır. Məsələn, Bakı Quberniyası və Dağıstan Vilayəti Xalq Məktəblərinin Direktoru A.Tixorjevskinin Qafqaz Tədris Dairəsinin Poçeçiteli N. Rudolfa gön-

■ Rafiq Səfərov, Milli Arxiv İdarəsinin Sənədlərin Nəşri və İstifadəsi Şöbəsinin baş məsləhətçisi

dərdi 2 mart 1910-cu il tarixli 655 №-li məxfi məktubunda narahatçılıqla bunlar qeyd edirdi: "1906-cı ildə Bakı şəhərində "Səadət", "Nicat", "Nur", "Nəşri-Maarif" müsəlman maarif cəmiyyətləri yaradılmışdır. Həmin cəmiyyətlər yerli inzibati orqanlar tərəfindən təsdiq olunmuş nizamnamələrinə əsaslanaraq, Bakı şəhərində və Bakı Qradonaçalniyində məktəblər açmışdılar ki, onlardan da ən mühümü "Səadət" cəmiyyətinin açdığı məktəbdir. Həmin məktəblər direksiyasının icazəsi olmadan açıldığı üçün mənim nəinki bu məktəblərin proqramları, tədris olunan fənlər, müəllim heyəti, hətta məktəblərin sayı haqqında da heç bir məlumatım yoxdur. Yerli cəmiyyətdə belə şeyə gəzir ki, "Səadət" in məktəbi gələcək müsəlman gimnaziyası və onunla yanaşı dini seminariyasıdır. Mən həm şifahi, həm də yazılı surətdə yerli administrasiyanın diqqətini tədris qanunlarından kənar mövcud olan və indiyədək ləğv olunmayan həmin məktəblərə yönəlmişəm. Lakin buna heç bir cavab almamışam. Digər sənəddə, Bakı Qradonaçalniyinin 1911-ci il yanvarın 26-da Qafqaz Tədris Dairəsi Poçeçitelinə göndərdiyi 1671 №-li məktubda isə bildirilirdi: "Bakı şəhərində "Nur" maarif cəmiyyəti mövcud deyildir. Həmin adda müvafiq qanunun 1543-cü maddəsinə əsasən "Hacı Pirverdi" məscidi nəzdində mənim icazəmlə açılmış məktəb vardır. Bu barədə 1910-cu il noyabrın 12-də Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəbləri direksiyasına məlumat verilmişdir". Qafqaz Tədris Dairəsi Poçeçitelinin dəftərxanası müdirinin müsəlman maarif cəmiyyətləri tərəfindən açılmış məktəblər barədə hazırladığı cədvəldən: 1) Bakı quberniyasının əhalisi arasında savad yayan "Nəşri-maarif" in Balaxanı-Sabuncu polismeysterinin Balaxanı, Buzovna və Əmircan kəndlərində üç məktəb; 2) Bakı maarif cəmiyyəti "Nicat" in Bakı polismeysterinin Keşlə kəndində bir məktəb; 3) Bakı müsəlman Ruhani Cəmiyyəti "Səadət" in Bakı şəhərində bir məktəb açdığı əks edilmişdir. Cədvəldə həmçinin qeyd edilirdi ki, həmin məktəblər aid olduqları cəmiyyətlərin nizamnamələrinə uyğun, lakin xalq məktəbləri direksiyasından icazəsiz açılmışdır". Qafqaz Tədris Dairəsi Poçeçiteli N.Rudolfun Bakı Qradonaçalniqi P. Martinova göndərdiyi 24 aprel 1910-cu il tarixli 8956 №-li məktubda bildirilirdi: "...Həmin cəmiyyətlər yerli inzibati orqanlar tərəfindən təsdiq olunmuş nizamnamələrinə uyğun olaraq Bakıda və Bakı Qradonaçalniyində məktəblər açmışdılar ki, onlardan da ən mühümü "Səadət" cəmiyyətinin açdığı məktəbdir. Həmin cəmiyyətlər tədris müdiriyətinin və xalq məktəbləri direksiyasının icazəsi olmadan açıldığı üçün onlar haqqında heç bir məlumatım yoxdur."

Davamı var

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kültürlü İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.